

Изворни научни рад.

ПОСЛЕДИЦЕ ПАНДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ У СЕЛИМА ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА

Сажетак: Сматра се да је од пандемије шпанске грознице, која је од 1918. до 1919. године захватила целу планету, оболело око пет стотина, а да је умрло око педесет милиона људи. Ескалирала је непосредно по пробоју фронта а врхунац је достигла у тренуцима одушевљења и еуфорије због ослобођења. Циљ овога рада је да укаже на последице

које је пандемија имала на делу територије Пожаревачког округа, за који постоје доступне књиге умрлих. Рад указује да је током пар месеци трајања другог, морталног таласа пандемије, у јесен 1918. године, у селима Пожаревачког округа умрло вероватно више од 2% житеља.

Кључне речи: епидемија 1918, пандемија, шпански грип, шпанска грозница, Пожаревачки округ, Пожаревац, Први светски рат.

¹ Аутор је историчар, културолог, музеолог. Дипломирао на одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, докторирао на катедри за менаџмент у култури Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду. Стекао је звања ванредног професора, научног сарадника и музејског саветника. Запослен у Народном музеју Ваљево, на радном месту музејског саветника – историчара; претходно обављао послове кустоса педагога, кустоса историчара и директора установе. Током његових директорских мандата Музеј је два пута добио награду Музејског друштва Србије за најбољи музеј (2005. и 2008), као и награду „Туристички цвет“ Туристичке организације Србије (2013). Ангажован као предавач на Високој школи за комуникације у Београду и ваљевском одсеку Академије струковних студија Западна Србија. По позиву учествује у наставним процесима и у другим високошколским институцијама. Лауреат је награде Националног одељења ИСОМ-а за најбољег кустоса у 2012. години и награде Фонда Драгојло Дудић, за историографски рад. Стручним и научним активностима интердисциплинарно повезује сфере историографије, културологије, музеологије и културног туризма. Аутор је више тематских изложби и сталних музејских поставки, као и више десетина научних радова, међу којима су и монографије: „Управљање баштином и одрживи туризам“, „Музеји, публика, маркетинг – сталне музејске поставке и Његова Висост Посетилац“ и „Музеји, менаџмент, туризам – ка савременом музеју од теорије до праксе“. Као историчар бави се националном прошлошћу у новом веку са аспекта догађаја и друштвене историји и историје медицине (члан је Секције за историју медицине Српског лекарског друштва). Поред више десетина чланака аутор је и коаутор књига: „Војвода Јаков Ненадовић – скице за биографију“, „Ваљево, настанак и развој града – прилози за урбану историју града од првог помена до почетка 20. века“, „Ваљево – град болница 1914/15. године“, „Створене да сведоче – фотографије др Аријуса ван Тинховена са балканских ратишта 1912–1916“, „Др Милан Пецић – аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета“ (рукопис награђен од Фондације „Драгојло Дудић“) и Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. Радови доступни на Researchgate порталу: <https://www.researchgate.net/profile/Vladimir-Krivosejev>

Сматра се да је од пролећа 1918. до пролећа 1920. године, током пандемије шпанске грознице која је, захватајући целу планету, а по свему судећи почела да се шири из Сједињених Америчких Држава, умрло више од педесет милиона људи (од петсто милина оболелих), што је чинило око 3% светске популације. Досадашња сазнања указују да се пандемија ширила у три главна таласа. Први је наишао током пролећних и летњих месеци 1918. године и имао је релативно слабе последице. Други, јесењи је био веома снажан, и апсолутна већина жртва пандемије је тада подлегла болести. Трећи налет је наступио током зимских месеци 1919. године; био је осетно слабији, али се и у време његовог удара уочавају смртне последице. Блажи епидемијски удари се настављају и током наредних зима, с тим што се за удар из 1920. све чешће наводи да је био четврти талас, са којим се шпанска грозница стапа са сезонском појавом грипа.²

Смртност није била свуда иста. Највећа је била у заосталим колонијалним државама, са ниским стандардом живота. У Индији је страдало око 5% становништва. Насупрот томе, у Сједињеним Америчким Државама страдало је око

² Видети у: Milorad Radusin, *The Spanish Flu : Part I: the first wave*, Vojnosanitetski pregled 69(9) (2012), 812–817 и: Milorad Radusin, *The Spanish Flu : Part II: the second and third wave*, Vojnosanitetski pregled 69(10) (2012), 917–922 и: Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на Ваљевски крај*, Нови Сад–Београд, 2020.

0,5% популације. У Европи је умрло око 1,1% становника континента, али је по државама смртност била различита: у Британији 0,35%, у пространој вишенационалној Аустроугарској 1,61%, а у Бугарској и Грчкој више од 2%.³

Истраживања реализована током 2020. и 2021. године, резултирала су проценом да је у Србији од шпанске грознице страдало између 2,5 и 3,5% становништва. Ако се базирамо на просек од око 3%, можемо да закључимо да је светска пандемија однела животе више од 100.000 житеља посткумановске Србије.⁴ Истраживања су такође указала да је смртност била релативно мала у урбаним срединама и селима у непосредној близини градова и вароши, а знатно већа у удаљенијим, забаченијим крајевима. Уочене разлике у смртности између урбаних и руралних средина се тумаче сплетом повезаних околности везаних за разлике у здравствено-хигијенским навикама, култури становања, материјалног стања, сниженог степена имунитета услед ратних потешкоћа које су утицале и на исхрану као и стресно стање, доступности лекарске неге и сл.⁵

Главни историјски извори који указују на појаву и последице шпанске грознице у Србији су црквене књиге

3 Према различитим радовима; синтетизовано у: Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*.

4 Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији, 241-242*. Процена је начињена као полазна радна хипотеза, подложна корекцијама на основу будућих темељних истраживања са знатно шире територије. Заснована је на чињеницама да су досадашња истраживања указала да је на територији Ваљевског среза умрло 2,37% житеља (Владимир Кривошејев, *Последице шпанске грознице у Ваљевском срезу*, Историја 20. века 1, Београд, 2021, 35-52), у Трстеничком срезу 3,74% (Томислав Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату*, Београд-Трстеник, 161-162), у Каменичком срезу 4,25% (Владимир Кривошејев, Јелена Кривошејев и Ален Радосављевић, *Последице пандемичке шпанске грознице у Каменичком срезу*, Војноисторијски гласник 2, Београд, 2020, 56-86), а у Златиборском срезу око 5% (Милосав Ђенић, *Епидемија тифуса и шпанске грознице на Златибору*, Ужички зборник 14, Титово Ужице, 1985, 151-164), док је на територијама Зајечарског, Бољевачког, као и Алексиначког и Моравичког среза и Смедеревског округа смртност била осетно мања, по око 1%, уз извесна одступања (Јелица Илић, *Смрт од шпанске грознице у Зајечарском срезу*, у: Зборник радова са 12. конгреса историчара медицине „800 година српске медицине, Београд, 2022, у процесу припреме за штампу; Јелица Илић, *Смрт од шпанске грознице у Бољевачком срезу*, Флогистон 29, Београд, 2021, и Владимир Кривошејев и Александар Никезић, *Последице пандемичке шпанске грознице у Алексиначком срезу*, у: Зборник радова са научног скупа: Алексинац и Поморавље у прошлости, Алексинац, 2021, 265-279; Владимир Кривошејев, *Последице пандемичке шпанске грознице у делу Смедеревског округа : у Паланачком и Великоорашком срезу*, Смедеревски зборник 6, Смедерево, 2021, 77-104.

5 Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 237-240.

умрлих, али њихова анализа је отежана разноврсним потешкоћама. У појединим парохијама црквене књиге нису сачуване. Тамо где јесу, негде за поједине периоде уопште нису вођене, понегде су накнадно, ретроактивно допуњаване, а у парохијама где није било тих проблема, због велике смртности а малог броја свештеника ажуриране су са закашњењем, што отвара питање препознавања узрока смрти. Народ је умирао масовно, скоро искључиво без лекарског надзора. Лекара и свештеника који су водили протоколе, било је мало. Свештеници су упокојене, нарочито оне из забаченијих села, регистровали са закашњењем, углавном на основу саопштења ближњих. Уз то, болест је била непозната и њен данас уобичајен назив још није био опште прихваћен. Зато се за умрле од до тада непознате заразе уписују различити појмови: *шпански трий*, *шпанска инфлуенца*, *шпанска грозница*, па и *шпанска маларија*, али и само: *триј*, *инфлуенца*, *грозница* (и синоним: *врућица*), као и *назоб*, али и *заразна инфлуенца* па и *настијуина грозница*. Срећу се и уписи са називима од раније познатих болести за које се знало да односе велики број живота, као што су *тифус* и *маларија*. Неретко за бројне умрле као узрок смрти је уписивано и *запаљење плућа*, које је фактички било фатална последица шпанске грознице.⁶

Истраживање пандемије на територији Браничевског округа

Истраживања последица шпанске грознице на територији Браничевског – Пожаревачког округа су ограничена недоступношћу књига умрлих, попут оне из самог Пожаревца и неажурним вођење других које су доступне и похрањене у Историјском архиву Пожаревац.⁷

Територија данашњег Браничевског округа се после окупације крајем 1915. године нашла у оквиру бугарске окупационе зоне, тако да је бугарска црква преузела све црквене послове, због чега су српски свештеници престали да воде матичне књиге. Зато се у протоколима појављује празнина за период од краја 1915. до ослобођења у јесен 1918. године. Истина, срећу се и ретки уписи који се односе на смртне случајеве и у том интеррегнуму, али су они спорадични, вероватно настали касније, ретроактивно.

6 Исто.

7 До којих је аутор дошао захваљујући љубазношћу колега из Архива и драгоценој помоћи колегинице Слободанке Цветковић, којој се на овај начин најискреније захваљујемо.

Дочека ослободилаца у Пожаревацу 29. октобра 1918 (Историјски архив Пожаревац)

Бугарски окупациони систем се потпуно урушио убрзо по пробоју Солунског фронта и већ 6. октобра 1918. године Немци су преузели управу од Бугара. Претходница српске војске ушла је у Пожаревац касно увече 28. октобра, а сутрадан и њена главнина. Вероватно, као и у другим местима у северном делу Србије, већ заражено становништво је организовало масовне дочеке за војнике који су заражени кренули у пробој Солунског фронта, што је допринело да се концентрација вируса повећа, а тиме и број оболелих.⁸

По ослобођењу потрајало је још неко време док се систем није консолидовао и свештеници српске православне цркве вратили у своје парохије и наставили да воде матичне књиге. Из пандемијског периода сачуване су и доступне парохијске књиге умрлих цркава у Четережу, Десинама и Шетоњама. Увидом у ове протоколе уочава се да је њихово вођење настављено тек после ослобођења. У појединим парохима вођење књига почиње тек од почетка

наредне 1919. године, тако да жртве главног, јесењег, морталног таласа пандемије уопште нису регистроване. У другим парохијама вођење протокола је настављено нешто раније, од почетком новембра (по јулијанском, односно од средине новембра по грегоријанском календару), тако да прве жртве нису уписане. А њих вероватно није било мало, на шта указују примери из релативно блиских територија, попут околине Смедерева, где се масовно умирање уочава већ од последњих дана септембра (по јулијанском календару), да би врхунац достигло крајем октобра и у првим данима новембра, да би потом почео да јењава.⁹ Слична ситуација се уочава и у централним парохијама аранђеловачке општине.¹⁰

⁸ У јужне делове Србије пандемијска болест стиже са доласком ослободилаца (Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*).

⁹ Кривошејев, *Последице пандемије шпанске грознице у делу Смедеревској окруза*.

¹⁰ Зорица Петровић и Владимир Кривошејев, *Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. године на територији општина Аранђеловац*, Шумадијски анали 12, Крагујевац, 2022, број у припреми.

У четерешкој парохији¹¹

Територија четерешке цркве која се налази четрдесетак километара јужно од Пожареваца (општина Жабари), је била подељена на две потпарохије, и за сваку су вођени засебни протоколи. У једној је свештеник био Тимотије Радивојевић, а у другој А. С. (потпис нечитак). Прва књига је вођена од 1905. до 1930. године, али је без уписа током све три окупационе године. Њено вођење је настављено тек у фебруару 1919. године, тако да не садржи информације о упокојенима у време пандемијских удара, за које би смо могли да претпоставимо да су овде почели релативно рано, још почетком октобра. Увидом у уписе из 1919. године не уочавају се смртни случајеви за које може да се са сигурношћу тврди да су настали услед деловања трећег таласа шпанске грознице; већина становништва је умирала од „јефтике“, а забележен је и један смртни случај од „назеба“.

Даљим прегледом, на самом крају 1919. године, када је наишао четврти талас пандемије, уочава се једна смрт од запаљења плућа, једна од неконкретизованог запаљења и једна од непознате болести, а потом, на почетку 1920. неколико смртних случајева услед тифуса (!?).

17-Пол		25-2-1919. 17. десетрешкој		
Миливоја Миладиновић жена Мирин	Холандија			Умрла од Холандије
17-АБ		27-2-7-2-1922	28-2-8-2-1921	

Запис о смрти Миливоја Миладиновића у Холандији, 26. јануара 1919, из књиге умрлих цркве у Четерешу (Историјски архив Пожаревац)

У овој књизи се међу каснијим уписима могу пронаћи и ретке ретроактивне белешке о смртним случајевима из пропуштених година. Међу уписима из 1922. године налази се и информација о смрти једног мештанина упокојеног у Холандији 1919. године. По свему судећи реч је о једном од деведесетак Срба који су у време удара трећег таласа пандемије преминули у овој држави, где су се по

ослобађању из Немачких војних логара окупили ради организованог повратка у Србију.¹²

Сачувана је и књига умрлих из другог дела парохије, вођена за период 1906-1932. И у њој се уочава прекид у уносу података током окупационих година, али не потпуно,¹³ и наставак вођења од фебруара 1919. године, тако да нема података из времена морталног удара пандемије. Свештеник А. С. је за седам упокојених, колико је регистровано од фебруара до августа 1919, као узрок смрти уписао *запаљење плућа*, што би делом могла бити последица трећег таласа шпанске грознице. Од августа до краја новембра нема уписа смртних случајева, а онда пред крај године уочава се релативно масовно умирање од *грипа*. Од 26. новембра до 6. децембра регистровано је пет смртних случајева од ове болести и два од *запаљења плућа*, а потом нема уписа смрти све до краја маја 1920. године.

Наведене чињенице могле би да укажу на појаву четвртог таласа шпанске грознице, али се тој претпоставци мора прићи са великим опрезом, нарочито када имамо у виду да је у истој књизи за апсолутну већину преминулих, од 18 уписа из 1917. и сва три уписа са почетка 1918. године, када се пандемија још није појавила, као узрок смрти уписан грип. Могуће да је реч о снажном налету сезонског

грипа, али би могла да се изнесе претпоставка да су ти уписи били ретроактивни, а да је реч о накнадној рефлексiji сазнања о присуству шпанске грознице, са грешком везаном за време њене појаве, какву уочавамо и у Десинској парохији, у случају смрти Живка Стокића.¹⁴

У десинској парохији¹⁵

Донекле је другачија ситуација у парохији цркве *Четрдесет мученика* из Десина, села лоцираног двадесетак километара источно од Пожареваца (данас припада општини

¹² Видети: Tatjana Vendrig, Fabijan Vendrig and John Stienen, *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*. Belgrade, 2016 и Татјана Вендриг, Фабијан Вендриг и Џон Стинен, *Српски војници умрли у Холандији 1917-1919*, Горњи Милановац, 2019.

¹³ За 1916, 1917. и 1918. годину постоји мањи број уписа: за 1916. годину 23 уноса, 18 за 1917. и само три за 1918. годину, и то на самом почетку.

¹⁴ Видети даље.

¹⁵ Анализе: *Књига цркве десинске, храма Свештих четрдесет мученика, за уписивање умрлих за период 1902-1918* (Историјски архив Пожаревац).

¹¹ Анализе: *Књига цркве четерешке, храма Рождства Пресвете Богородице, за уписивање умрлих за период 1905-1930* и *Књига цркве четерешке, храма Рождства Пресвете Богородице, за уписивање умрлих за период 1906-1932* (Историјски архив Пожаревац).

Страна 178

Књига умрлих

а р т а

ИМЕ И ПИШЕЊЕ	МЕСТО ГДЕ	ДАТ. УМРЛ.	ДАТ. УМРЛ.	УМРЛ. ОД	МЕСТО ГДЕ
(ИЛИ ДРУГ ИМЕНА ИЛИ ПИШЕЊЕ)	УМРЛ.	УМРЛ.	УМРЛ.	УМРЛ.	УМРЛ.
Стефан Стефановић Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић Стефан Стефановић	Десина	1918. год.	1918. год.	Туберкулоза	Десина

33 уписиване умрлих у 19 години

ИМЕНА	ДАТ. УМРЛ.	УМРЛ. ОД	МЕСТО ГДЕ
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина
Стефан Стефановић	1918. год.	Туберкулоза	Десина

Наставак вођења, од новембра 1918, књиге умрлих цркве из Десина (Историјски архив Пожаревац)

Велико Градиште). И ту је са почетком окупације у јесен 1915. године дошло до прекида у вођењу матичне књиге умрлих, али је редовно ажурирање настављено убрзо по ослобођењу, почетком новембра 1918, међутим, како је књига већ била скоро попуњена, већ првих дана децембра у њој више није било расположивих страна. Књига која се надовезује на ову тренутно није истраживачки доступна.

Од почетка наставка вођења уписе у књигу из Десина није вршио свештеник из те парохије већ, као привремени администратор, парох курјачко – поповачки, а делимично и каменовски. Парохији су припадала села Десина, Царевац и Печаница, која су се налазила у оквиру Великоградишког среза Пожаревачког округа.

На основу претходно поменутих искустава везаних за северни део предратне Србије, могли бисмо да прет-

поставимо да је епидемија и овде отпочело да се шири пре почетка наставка вођења књиге, са првим данима октобра, ако не и крајем септембра, да је пик достигла управо у време наставка вођења књиге умрлих, а да је у децембру, када је вођење прекинуто, била при крају, али могуће и даље присутна.

Анализа књиге из Десина указала је да је за мање од месец дана, од наставка вођења 11/24. новембра до попуњавања 3/16. децембра, регистровано 35 упокојених. Једна особа је умрла од туберкулозе, једна, упокојена од сепсе 1917. је сада ретроактивно уписана, а за апсолутну већину умрлих парохијана, њих 33, као узрок смрти уписано је *шпански грип*, с тим што је једна од тих смрти дискутабилна.

Током новембра, после смрти Христине, супруге Живана Стокића, која је од шпанског грипа умрла 19. новембра (2. децембра), ретроактивно је уписана и смрт седамдесетогодишњег Живка Стокића (могуће свекар?!), који се упокојио почетком марта претходне 1917. године. Мада се тада епидемија још нигде у свету није развила, и њему је као узрок смрти уписан шпански грип, вероватно омашком, по аутоматизму.

Од 32 жртве шпанске грознице – шпанског грипа, већина је умрла између 11. и 20. новембра. Две претходне жртве, од 2/15. и 8/21. новембра су уписане са мањим закашњењем. Две особе су се упокојиле почетком децембра, 1/14. и 3/16, али су и после њиховог уноса уписиване жртве из ранијег периода.

Очигледно, у тренутку када је због недостатка простора књига умрлих закључена, још увек нису биле регистроване ни све жртве из новембра (?!). Од 32 упокојена 12 је било из Десина, а 20 из Царевца. Уписивани су релативно анахронно, по више људи из једног села, а потом упокојени из другог. Из Печаница није било регистрованих умрлих. Могуће да до закључивања попуњене књиге почетком децембра свештеници нису добили информације из тога села (?!).

Према бугарском попису из 1916. године¹⁶ село Десине је имало 950 становника, тако да 12 регистрованих упокојеника представља 1,26%, док 20 страдалих у Царевцу, са 1.235 становника представља 1,62% становништва. По свему судећи, ако се претпостави да је и овде, као и у другим местима, било смртних случајева и током октобра и почетком новембра, и то не мало, а потом могуће и у децембру и на почетку наредне године, а и да нису уписани ни сви преминули из новембра, проценат жртава пандемије би у овој парохији могао бити далеко већи, могуће и знатно више од 2%.

У шетоњској парохији¹⁷

Сачувана је и доступна и једна књига умрлих из *цркве шетоњске* (село Шетоње, данас Општина Петровац на Млави), *храма Светих Архистратиха* за период 1902-1920. Као и у случају четерешке цркве и овде је парохијска територија била подељена на две подпарохије. Истражи-

16 *Стисъкъ на населениѣт мѣста въ Македония, Моравско и Одринско*, София 1917; објављено у: Предраг Видановић, *Бугарска окупациона полиција у Србији (1915-1918) : три документа о Моравској војно-инспекцијској области*, Пирот, 2021.

17 *Анализе: Књига цркве шетоњске, храма Светих Архистратиха, за уписивање умрлих за период 1902-1920* (Историјски архив Пожаревац).

вачки је доступна подпарохија којој су припадала села Велико и Мало Лаоле, Табановци и Бусур,¹⁸ али не и саме Шетоње, које су припадале другом делу парохије. Вођење и ове књиге умрлих је прекинуто убрзо по почетку окупације, 1916. године, а настављено почетком новембра 1918. За разлику од доступне књиге из Десине, у овој је уписан настављен и током наредних година. Већ први уписани упокојени, са уписом од 3/16. новембра, умро је од *трипа*.

По свему судећи, када је са првим данима новембра почело поновно вођење књиге умрлих из Шетоња смртоносни удар пандемије је већ увелико харао тим крајем – смрт је била масовна и свакодневна. Као узрок смрти свештеник у почетку уписује: *од трипа*, потом најчешће: *од вајпре трипа*, а у појединим случајевима и: *од вајпре, за њаљења, трипа*. Све те уписе би смо могли да препознамо као шпански грип – грозницу.

До краја 1918. године регистровано је укупно 64 уписа, од којих је шпанска грозница била узрок за више од 50 смртних случајева, с тим што се и после, током 1919. године са закашњењем уписују умрли од пандемијске болести у 1918. Умирање услед ових узрока се већ крајем новембра проређује и у децембру постаје веома спорадично, завршавајући се већ средином (по јулијанском календару) тога месеца. Прошао је други, мортални талас!

После краће паузе током друге половине јануара, са налетом трећег таласа, регистрована су још два смртна случаја изазвана пандемијском болешћу. Од почетка новембра до краја јануара она је била узрок смрти 61 парохијана.

Пет упокојеника из села Мало Лаоле, сви из новембра, али пријављени почетком 1919. године, представља 0,62% живља пописаног бугарским пописом из 1916. године.¹⁹ Десет жртава из Табановаца је било 1% пописаног живља,²⁰ а и 46 из Великог Лаола (двоје у јануару 1919) је представљало 1,92% житеља овога села.²¹ Нема уписаних регистрованих смрти из села Бусара (!?). Колико је остало нерегистровано упокојених парохијана, умрлих током октобра, евентуално и септембра, као и у првих пар дана

18 А касније, од друге половине 1919. године и из Везичева, Златова и Ђордине

19 Од 807 становника: *Стисъкъ*, 1917; објављено у: Видановић, *Бугарска окупациона полиција у Србији*.

20 Од 1002: *Стисъкъ*, 1917; објављено у: Видановић, *Бугарска окупациона полиција у Србији*.

21 Од 2.395: *Стисъкъ*, 1917; објављено у: Видановић, *Бугарска окупациона полиција у Србији*.

новембра, за сада је непознато. Вероватно не мало, будући да рани завршетак масовног умирања указује и на његов ранији почетак.

И овде, као и у случају претходно наведене парохије, можемо да претпоставимо да је пандемијска болест у свом ударном морталном налету однела животе око, па и више од 2% парохијана.

Годину дана касније, на самом крају 1919, и у првим месецима 1920. године, када је генерално забележено дејство четвртог таласа пандемије, овај пут у виду снажнијег сезонског грипа, у овој парохији је регистровано пет смртних случајева од: *трипа, вашире* и два од *запаљена плућа*, а нешто пре тога је ретроактивно уписан и један војник који се још у новембру 1918. године упокојио у војној болници у Сремским Карловцима.

Примери из парохија црква из Десина и Шетоња указују да су сеоска насеља браничевског округа била изложена удару светске пандемије, али да недостатак расположивих црквених матичних књига умрлих и неажурно вођење сачуваних спречавају да се број жртава прецизније квантификује. Такав је пример везан и за село Табановце. У њему је, према уписима у црквену књигу из Шетоња, од последица шпанске грознице премило десет сељана, 1% житеља, реално и више, имајући у виду закашњење у вођењу. Табановци су међутим, имали и своју цркву, у којој су вођени тамошњи протоколи. Није радак пример да је један део неког села гравитирао једној, а други део парохији другој цркви. Укупан број жртава пандемије из Табановца за сада остаје непознат због нерасположивости информација из матичне књиге умрлих из цркве лоциране у том селу. А није немогуће да је због сличних разлога и број упокојених из Малих Лаола био већи од поменутих пет, колико је регистровано у протоколу шетоњске цркве.

Закључак

На основу досадашњих анализа делова територија око Алексинца, Зајечара и Бољевца уочава се да је на истраженим источним деловима Србије, који су се налазили у оквиру бугарске окупационе зоне, од шпанске грознице умрло више од 1% житеља.²² Слична смртност је била и у северном делу Србије, који се налазио у оквиру аустро-

угарске окупационе зоне, у околини Смедерева, што је осетно мање него у Западној Србији, и мање од претпостављеног просека за Србију – 2,5-3,5%.

Са друге стране презентовани резултати истраживања последица пандемије у узоркованим насељима у околини Пожаревца, који се налазио у бугарској окупационој зони указују на смртност вероватно већу од 2%, која се приближава доњој граници претпостављене смртности у Србији. Истина, у Десинама је регистрована смрт 1,26% сељана, у Царевцу 1,62%, у Малом Лаола 0,62%, у Табановцима више од 1%, у Великом Лаолу 1,92%, али будући да су књиге умрлих вођене тек по завршетку окупације, реч је о умрлима после почетка новембра (а у Десинама само до почетка децембра), тако да очекиване жртве пандемије са краја септембра, целог октобра и почетка новембра (за Десине и из већег дела децембра) нису регистроване.

РЕЗИМЕ

Сматра се да је од пандемије шпанске грознице, која је од 1918. до 1919. године (до 1920, ако се сезонски удар из 1920 прихвати као четврти талас), оболело око пет стотина, а да је умрло око педесет милиона људи. Ескаларала је непосредно по пробоју фронта а врхунац је достигла у тренуцима одушевљења и еуфорије због ослобођења.

На основу досадашњих анализа процењује се да је на територији Србије за пар месеци трајања другог, морталног таласа пандемије, у јесен 1918. године умрло 2,5-3,5% становништва (око 100.000 житеља предкумановске Србије, ако се претпостави смртност од 3%). Морталитет је био знатно већи у западној Србији (Ваљево, Ужице...), док је у источном делу државе (Зајечар, Бољево, Алексинац) па и у околини Смедерева, био оквирно око 1%.

Презентовани резултати истраживања последица пандемије у узоркованим насељима у околини Пожаревца, указују на смртност вероватно већу од 2%, која се приближава доњој граници претпостављене смртности у Србији. Истина, у Десинама је регистрована смрт 1,26% сељана, у Царевцу 1,62%, у Малом Лаола 0,62%, у Табановцима знатно више од 1%, у Великом Лаолу 1,92%, али будући да су књиге умрлих вођене тек по завршетку окупације, реч је о умрлима после почетка новембра (а у Десинама само до почетка децембра), тако да очекиване жртве пандемије

²² Мада би та мања смртност, у односу на западни део Србије могла да се припише непотпуном ретроактивном ажурирању.

са краја септембра, целог октобра и почетка новембра (за Десине и из децембра) нису регистроване.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: епидемија 1918, пандемија, шпански грип, шпанска грозница, Пожаревачки округ, Пожаревац, Први светски рат.

THE CONSEQUENCES OF SPANISH FEVER PANDEMIC IN THE VILLAGES OF POŽAREVAC BOROUGH/COUNTY

It is believed that five hundred people got sick but around fifty million people died from Spanish fever, which spread the entire planet, between 1918 and 1919. It broke out just before the breakthrough of the front, and its peak was in the moments of euphoria and enthusiasm after the liberation. The analyses show that in the autumn of 1918, during the second mortal wave, 2,5-3,5 percent of the population died in Serbian territories (around 100 thousand people of Serbian

inhabitants before Kumanovo occupation, presumably the mortality rate was 3%). The mortality was bigger in Western Serbia (Valjevo, Užice...) and in the Eastern part of the country (Zaječar, Boljevac, Aleksinac), even Smederevo borough, was around 1%. The pandemic results show that the mortality around Požarevac was probably more than 2%, which is the lower level of presumed mortality in Serbia. However, in village Desine the mortality was 1,26, in Carevac 1,62%, Mali Laol 0,62% , in Tabanovci much higher than 1% , Veliki Laol 1,92%. Since the books of the dead were kept after the occupation, those people died at the beginning of November (and in village Desine only until December). The expected mortality rates from the end of September, October and the early November (in village Desine for December) are not registered.

KEY WORDS: epidemic, 1918, pandemic, Spanish flu, Spanish fever, Požarevac borough/county, Požarevac, World War I